

У.М. Генкін (Віцебск)

ЛАНДШАФТНЫЯ ПРЫЯРЫТЭТЫ Ў АЙКАНІМІ ВІЦЕБШЧЫНЫ

Слова “ландшафт”, якое мае нямецкае паходжанне (корань *land* – зямля + *schaft* – суфікс, што перадае значэнне ўзаемасувязі, узаемазалежнасці) і ў мове-крыніцы літаральна азначае “аблічча краю”, у сучасных гуманітарных навукх усё часцей выкарыстоўваецца ў якасці тэрміна і набывае новыя дэфініцыі. У сувязі з гэтым узнікае неабходнасць удакладніць, што мы будзем ужываць гэтае паняцце ў яго першасным, геаграфічным разуменні. Геаграфічны ландшафт – гэта аднародная па паходжанні і развіцці тэрыторыя з уласцівымі ёй прыроднымі рэсурсамі. Да ландшафту адносяцца рэльеф мясцовасці, шматлікія прыродныя, а таксама створаныя чалавекам аб’екты.

Даследчыкі-анамасты неаднаразова падкрэслівалі ролю ландшафту ў фарміраванні тапанімічнай сістэмы рэгіёнаў. “Паходжанне некаторых геаграфічных назваў звязана з асаблівасцямі геаграфічнага асяроддзя: у назвах у той ці іншай меры адлюстроўваецца характар мясцовасці”, – піша вядомы беларускі географ-тапаніміст В.А. Жучкевіч [1, с. 27]. Аўтар цытацы ўжывае займеннік “некаторыя”, верагодна, маючы на ўвазе адносна невялікую колькасць такіх назваў, што вельмі характэрна для сучаснай тапанімічнай сістэмы з яе пераважна антрапацэнтрычным падыходам да працэсу намінацыі. У старажытнай тапаніміі адсоткавыя суадносіны паміж ландшафтнымі і антрапацэнтрычнымі назвамі былі іншымі. Чалавек існаваў сярод прыроднага асяроддзя, сам быў яго арганічнай часткай, шматлікія ландшафтныя аб’екты традыцыйна служылі чалавеку арыенцірамі ў прасторы, а іх назвы актыўна выступалі ў якасці матывальных асноў для тапонімаў. Вялікую ролю адыгралі ландшафтныя “прывязкі” ў фарміраванні рэгіянальнай тапанімічнай сістэмы, шмат у чым дзякуючы ім тапанімія рэгіёна не зрабілася нейкім наборам асобных назваў, а набыла сістэмны характар.

Відавочна, кожны рэгіён мае свае ландшафтныя прыярытэты – гэта абумоўлена прыроднымі асаблівасцямі, кліматам, адносінамі да пэўнай

геаграфічнай зоны, характарам глебы, расліннасці, распаўсюджаннем тых або іншых прыродных аб'ектаў, спецыфікай гаспадарчай дзейнасці і г.д.

Амаль што ўся тэрыторыя сучаснай Віцебшчыны адносіцца да рэгіёна, які носіць выразную назву – Беларускае Паазер'е. Геаграфічныя крыніцы вызначаюць гэты рэгіён як правінцыю (геаграфічны тэрмін) азёрна-ледніковых, марэнна-азёрных і ўзгорыста-марэнна-азёрных ландшафтаў. Няцяжка заўважыць, што ў назве кожнага з трох пералічаных відаў ландшафту прысутнічае прыметнік “азёрны”. Менавіта азёры, колькасць якіх у Беларускім Паазер'і значна перавышае лічбу ў 2000 адзінак, разам з іншымі воднымі аб'ектамі з'яўляюцца галоўным ландшафтным прыярытэтам у тапаніміі рэгіёна. Рэкі і азёры спрадвечу выконвалі найважнейшую ролю ў жыцці чалавека: яны былі транспартнымі шляхамі (дастаткова нагадаць знакаміты шлях з варагаў у грэкі, частку якога ўяўляла сабой, у тым ліку, і галоўная рака Беларускага Паазер'я – Заходняя Дзвіна), крыніцамі здабычы ежы і неабходных для жыцця рэчаў, спрыялі вядзенню сельскай гаспадаркі і развіццю рамёстваў. Інакш кажучы, водныя аб'екты з глыбокай старажытнасці вызначалі асаблівасці гаспадарчага ўкладу, нацыянальна-культурных традыцый і ў выніку менталітэт жыхароў рэгіёна.

Сёння ў склад Віцебскай вобласці ўваходзіць 21 адміністрацыйны раён: Аршанскі (далей – Арш.), Бешанковіцкі (Беш.), Браслаўскі (Бр.), Верхнядзвінскі (Верх.), Віцебскі (Віц.), Гарадоцкі (Гар.), Глыбоцкі (Гл.), Докшыцкі (Док.), Дубровенскі (Дубр.), Лепельскі (Леп.), Лёзненскі (Лёз.), Мёрскі (Мёр.), Пастаўскі (Паст.), Полацкі (Пол.), Расонскі (Рас.), Сенненскі (Сен.), Талачынскі (Тал.), Ушацкі (Уш.), Чашніцкі (Чаш.), Шаркаўшчынскі (Шарк.), Шумілінскі (Шум.). Мы ўказваем адміністрацыйна-тэрытарыяльную прыналежнасць населеных пунктаў з мэтай паказаць шырокую распаўсюджанасць тых ці іншых тыпаў назваў і фактычную адсутнасць іх лакалізацыі на карце Віцебшчыны. Асноўнай крыніцай збору матэрыялу стаў нарматыўны даведнік “Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Віцебская вобласць” [2].

Азёры сустракаюцца па ўсёй тэрыторыі Віцебшчыны, але нераўнамерна. Большая іх частка сканцэнтравана на паўночным захадзе, пры гэтым у большасці раёнаў ёсць назвы населеных пунктаў, матываваныя лексемай *возера* і яе вытворнымі: *Азярок* (Арш.), *Паўазер'е* (Беш.), *Азярава*, *Азяраўцы* (Бр.); *Азернікі* (Верх.), *Падазер'е*, *Падазерцы* (Пол.), *Азёрная* (Рас.), *Абузер'е* (Чаш.), *Новая Заазер'е* (Тал.) і г. д. Некаторыя айконімы з гэтым каранем сустракаюцца неаднойчы. Самай распаўсюджанай сярод іх з'яўляецца назва *Заазер'е*, якуюносяць 13 паселішчаў у 8 раёнах. Наогул трэба зазначыць, што канфіксальная мадэль за- + j адносіцца да ліку прыярытэтных у групе айконімаў з прасторавым значэннем. Менавіта такія назвы характарызуюцца найбольш частай паўтаральнасцю. 5 населеных пунктаў называюцца *Азёркі* (Беш., Гл.,

Паст., 2 – Гар.). Двойчы на сучаснай карце сустракаюцца назвы *Заазерцы* (Мёр., Шарк.), *Заазёрная* (Гл., Леп.), *Надазер’е* (Гл., Леп.). Паказальна, што сярод гэтых айконімаў ёсць і новыя, штучныя: вёска *Заазёрная* Глыбоцкага раёна да 1964 года мела назву *Драчына*.

Шматлікія айконімы рэгіёна суадносяцца не толькі з апелятывам *возера* і яго вытворнымі, але і з лімнонімамі, якія, па нашым меркаванні, у сэнсавых адносінах нельга адрываць ад папярэдняй групы. Больш таго, развітая лімнанімічная сістэма не менш ярка сведчыць пра ролю азёр і ў жыцці, і ў айканіміі. З словаўтваральнага пункту гледжання тут выяўляюцца два тыпы назваў:

1) утвораныя лексіка-семантычным спосабам: вёс. *Гародна* ← воз. *Гародна*, вёс. *Паўазер’е* ← воз. *Паўазер’е*, вёс. *Бікложа* ← рака і воз. *Бікложа* (Беш.), вёс. *Войса* ← воз. *Войса* (Бр.), пгт. *Езьярышча* ← воз. *Езьярышча* (Гар.), г. *Глыбокае* ← воз. *Глыбокае* (Гл.), вёс. *Вымна* ← воз. *Вымна* (Віц.), вёс. *Крывое* ← воз. *Крывое*, *Лучай* ← воз. *Лучай* (Паст.);

2) афіксальныя ўтварэнні: вёс. *Заплюшчына* ← воз. *Плюсы*, вёс. *Падмуйса* ← воз. *Муйса*, вёс. *Паснуддзе* ← воз. *Снуды* (Бр.), пгт. *Расоны* ← воз. *Расона*, вёс. *Завячэлле* ← воз. *Вечалле*, вёс. *Пад’язна* ← воз. *Язна* (Уш.) і інш. Як бачна з прыкладаў, сярод назваў другой групы ёсць айконімы флексійнага ўтварэння.

Шэраг айконімаў Віцебшчыны ў якасці ўтваральных асноў выкарыстоўвае апелятыў *рака* і разнастайныя патамонімы. Характар дэрыватыўных сувязей паміж гэтымі лексемамі і айконімамі такі ж, як паміж лімнонімамі і айконімамі: *Віцебск* ← р. *Віцьба*, *Двор Павулле* ← р. *Ула* (Уш.), *Двор Узрэчча* (Гл.), *Двурэчча*, *Узрэчча* (Беш.), *Зарачча* (Бр.), *Зарэцкія* (Мёр., Паст.), *Зарэчная* (Чаш.), *Зарэчнае Падбярэззе* (Тал.), *Зарэчная Слабада* (Чаш.), *Каспяны* ← р. *Каспля* (Віц.), *Рачныя* (Док.), *Рэчыца* (Пол.), *Падзенныя Чарэмушнікі* (Паст.) ← р. *Дзісна*, *Полацк* ← р. *Палата*, *Прыдзвінне*, *Ушачы* ← р. *Ушача* і г. д. Самым распаўсюджаным з’яўляецца айконім *Зарэчча*: ён сустракаецца на карце сучаснай Віцебшчыны 14 разоў (Арш., Беш., Бр., Віц., Гар. – 3, Рас., Тал. – 2, Уш., Шарк. – 2, Шум.). Назву *Парэчча* маюць 9 населеных пунктаў (Арш., Віц., Гл., Док., Леп., Рас., Сен., Тал., Шарк.), *Рэчкі* – 5 населеных пунктаў (Лёз., 2 – Сен., Тал., Шарк.). Да прыведзеных прыкладаў можна дадаць айконім *Вусце* (6 паселішчаў: Арш., Бр. – 2, Верх., Гар. Дубр.): вусце – месца ўпадзення ракі ў іншы вадаём, месца ніжняй плыні ракі. З азёрамі і рэкамі ўскосна звязаны назвы населеных пунктаў *Дабраплёсы* (Верх.), *Дабраплесаўскі* (Рас.) і т. п.

Нізінныя формы рэльефу і значная колькасць рэк і азёраў садзейнічалі фарміраванню шматлікіх балот на тэрыторыі рэгіёна. Балоты, якія напачатку ўспрымаліся чалавекам як нешта таямнічае і небяспечнае, з цягам часу сталі таксама патрэбнымі і неабходнымі прыроднымі аб’ектамі для патрэбаў жыцця. “Балотныя” назвы (да іх можна аднесці

тыя, што ўтвораны непасрэдна ад лексемы “балота”, сумежных з ёй па сэнсе слоў і ад гелонімаў) таксама шырока адлюстраваны ў айканіміі Віцебшчыны, прычым некаторыя з іх характарызуюцца частай паўтаральнасцю: па 10 населеных пунктаў маюць назвы *Забалацце* (Арш., Беш., Леп. – 2, Лёз., Мёр., Паст., Тал. – 2, Уш.) і *Забалоцце* (Бр., Гл. – 3, Мёр. – 2, Пол. – 2, Рас., Уш.). Іншыя назвы гэтай групы: *Балотнікі* (Леп., Шарк.), *Балотавічы* (Арш.), *Балоціна* (Верх.), *Балотніца* (Гар.), *Вялікае Балота* (Рас.), *Заблацішкі* (Бр.), *Забалоцінка* (Віц.) і г. д. Да групы “балотных” назваў лагічна аднесці і распаўсюджаныя ў рэгіёне айконімы з каранем *мох*: *Барсучы Мох* (Паст.), *Гараднянскі Мох* (Віц.), *Замошша* (23 паселішчы: Беш., Бр., Верх., Гл. – 2; Док. – 2; Леп., Лёз., Пол. – 3, Рас., Сен. – 2, Тал. – 4, Уш. – 2, Чаш. – 2), *Замхава* (Гл. – 2), *Замхі* (Пол.), *Замшаны* (Верх.), *Замшына* (Лёз.), *Падомхі* (Док.), *Чумачоў Мох* (Віц.) і інш. Звычайна каля балот узнікалі *рудні* – невялікія прадпрыемствы па выплаўцы жалеза. Апелятыў “рудня” з цягам часу страціў першаснае значэнне і сэння больш вядомы як айконім – на Віцебшчыне такую назву маюць 9 населеных пунктаў (Верх., Гар., Леп., Мёр., Пол. – 2, Рас. – 2, Тал.). Балоты – гэта таксама месцы здабычы торфу, таму семантычна да гэтай групы падыходзіць і айконім *Асінторф* (Дубр.).

Азёры, рэкі і балоты – гэта часцей за ўсё буйныя ці сярэднія па велічыні водныя аб’екты, разам з імі існуюць шматлікія невялікія вадаёмы “лакальнага” значэння, якія таксама адыгралі сваю ролю ў фарміраванні тапанімічнай сістэмы. Ад лексемы *пруд* паходзяць назвы *Запруддзе* (8 паселішчаў: Бр. – 2, Віц., Гл., Сен., Тал., Чаш., Шарк.), *Пруд* (Гар.), *Прудаўё* (Гл.), *Прудзец* (2 населеныя пункты ў Талачынскім раёне), *Прудзінка* (Бр.), *Прудзінкі* (Верх.), *Прудзіны* (Беш.), *Прудзішча* (Док.), *Пруднікі* (6 паселішчаў: Віц. – 2, Гар., Док., Мёр., Паст.), *Прудняны* (Гар.), *Прудок* (9 населеных пунктаў: Гар. – 5, Леп., Пол., Рас., Уш.), *Прудцы* (Тал.), *Пруды* (Мёр., Уш.). Апелятыў *ручэй* паслужыў базай для фарміравання айконімаў *Заручэўе* (Беш., Шум.), *Ручай* (Шарк.), *Чарна-ручча* (7 паселішчаў: Леп., Лёз., Пол. – 3, Тал., Уш.).

Чым больш вадаёмаў, забалочаных месцаў, тым узнікае большая неабходнасць у шляхах зносін паміж населенымі пунктамі, а таксама паміж паселішчамі і іншымі аб’ектамі гаспадарчай дзейнасці. Такім чынам, водная спецыфіка ландшафту абумовіла развіццё гэтых шляхоў, а іх назвы з часам перайшлі ў айканімію ў якасці матывавальных асноў. Для тапаніміі Віцебшчыны найбольш характэрны назвы з каранямі *брод* (мелкае месца на ўсю шырыню ракі, возера, праз якое можна пераходзіць, пераязджаць, а таксама пераход, пераезд у гэтым месцы), *гаць* (насціл з бярэвення ці галля для праезду, праходу праз балота або топкае месца): *Брадок* (Док.), *Брод* (Гл.), *Броды* (Беш.), *Заброддзе* (Паст.), *Пераброддзе* (Мёр.), *Гаці* (Гар.), *Гацькаўшчына* (Арш.), *Загацце* (Док., Пол., Тал.) і некаторыя іншыя. Чатыры населеныя пункты маюць

назву *Перавоз* (Віц., Гл., Рас.), у тым ліку айконім *Барвін-Перавоз* (Віц. – сёння ў афіцыйных крыніцах падаецца як *Барвін*). У Браслаўскім раёне ёсць вёска *Перавалока* (перавалока, валок – месца найбольшага збліжэння двух суднаходных рэк ці азёраў, па якіх у даўніну перацягвалі, “валачылі” судны і грузы).

Як ужо вышэй адзначалася, вадаёмы заўсёды адыгрывалі вялікую ролю ў жыцці чалавека, уяўленні якога аб навакольным свеце, рэлігійныя погляды, штодзённае жыццё – усё так ці інакш было звязана з вадой. Нам падаецца лагічным і мэтазгодным далучыць да айконімаў, якія непасрэдна ўтвораны ад назваў водных аб’ектаў, яшчэ і тыя, што маюць апасродкаваную “водную” матывацыю. Такім чынам група пашырыцца, напрыклад, за кошт тапонімаў, якія адлюстроўваюць распаўсюджанасць рыбалоўства ў рэгіёне і актуальнасць прафесіі рыбака для мясцовых жыхароў: *Рыбакі* (Віц. – 2, Мёр., Пол., Уш.), *Рыбалтова* (Дубр.), *Рыбачкі* (Мёр.), *Рыбнае* (Сен.), *Рыбнае* (Сен.), *Рыбчаны* (Паст.), *Рыбчына* (Шум.).

Яшчэ адным важным элементам рэльефу Віцебшчыны, які аказаў уплыў на тапанімію, з’яўляюцца лясныя масівы. Айконімы, вытворныя ад лексем “лес” і відавых назваў лесу, а таксама назваў дрэў, дастаткова распаўсюджаны на тэрыторыі рэгіёна. Найбольш частотныя назвы гэтага тыпу – айконімы з каранямі:

1) “лес”: *Залесная* (Гл.), *Залесныя* (Бр.), *Залессе* (Бр. – 2, Верх., Гл. – 2, Леп. – 2, Лёз., Пол. – 4, Рас., Чаш., Шарк., Шум.), *Залеські* (Гл.), *Лесава* (Пол.), *Лескавічы* (Шум.), *Леснікі* (Гл., Сен.), *Леснікова* (Верх., Сен.), *Лясны* (Арш.), *Ляснічыя* (Арш.), *Лясныя Азёры* (Уш.) і *Лясныя Муляры* (Паст.), *Трылесіна* (Чаш.);

2) “бор”: *Баравыя Шакелі* (Бр., мясцовая назва – *Баравыя*), *Баркі* (7 паселішчаў: Бр., Гар. – 2, Мёр., Пол., Чаш., Шум.), *Барок* (Сен., Чаш., Шарк.), *Бароўка* (Верх., Леп. – 2), *Бор* (5 населеных пунктаў: Леп., Лёз., Мёр., Сен., Чаш.), *Бораўна* (Леп.), *Бор-Паляна* (Мёр.), *Даўгабор’е* (Рас.), *Забораўна* (Уш.), *Забор’е* (17 паселішчаў: Беш., Бр. – 2, Верх. – 2, Гар., Гл., Док., Леп., Мёр. – 2, Рас. – 2, Сен., Чаш., Шарк., Шум.), *Заборныя Гумны* (Бр.), *Заборцы* (Гл., Док., Мёр.), *Нізкабор’е* (Віц.), *Конны Бор*, *Сухі Бор* (Пол.), *Саўскі Бор* (Леп.), *Сасновы Бор* (Рас.);

3) “дуб”: *Белая Дуброва* (Чаш.), *Дубавік* (Док.), *Дубавое* (Арш., Док., Тал. – 2, Шарк.), *Дубікава* (Гар.), *Дубіна* (Бр.), *Дубінец* (Уш.), *Дубкі* (Беш., Бр., Сен.), *Дубнікі* (Шарк.), *Дубніцы* (Арш.), *Дубнякі* (Пол., Сен.), *Дубовікі* (Рас., Шум.), *Дубовы Лог* (Чаш.), *Дубоўка* (Мёр. – 2, Пол., Шарк. – 2), *Дубоўшчына* (Гл.), *Дубрава* (Верх., Гар.), *Дубрава* (Шум.), *Дубраўка* (Арш. – 2, Бр., Беш., Док. – 2, Пол., Уш.), *Дубраўкі* (Гар.), *Дубраўскае* (Шум.), *Дуброва* (Беш., Мёр., Паст., Чаш.), *Дубровіна* (Тал.), *Дубровіцы* (Чаш.), *Дубровы* (Верх.), *Дуброўка* (Лёз.), *Дуброўкі* (Чаш.),

Дуброўна (Дубр., Пол.), *Дуброўскія* (Тал.), *Дуброўшчына* (Паст.), *Дубы* (Верх.), *Задуброўе* (Віц.), *Савін Дуб* (Леп.).

Радзей сустракаюцца тапонімы, суадносныя з назвамі такіх дрэў, як бяроза, ліпа, яліна, сасна, і з назвамі бярозавых, ліпавых, сасновых і яловых лясоў: *Беразнякі* (Гар.), *Беразіно* (Док. – назва прыйшла праз гідранімію), *Беразнякі* (Гар.), *Беразнянка* (Шарк.), *Беразова* (Мёр.), *Падбярэззе* (Віц., Тал.); *Ліпава* (Гл., Мёр., Шарк.) *Ліпавая* (Пол.), *Ліпавец* (Уш., Чаш.), *Ліпаўкі* (Верх., Док., Уш.), *Ліпаўцы* (Віц.), *Ліплянск* (Сен.), *Ліпляні* (Гл.), *Ліпна* (Мёр., Сен.), *Ліпнікі* (Паст., Шум.), *Ліпнікі* (Док.), *Ліпніцы* (Мёр.), *Ліпск* (Док.), *Малыя Ліпнікі* (Тал.), *Сасновая* (Док.), *Сасновая Наспа* (Лёз.), *Сасновы Бор* (Рас.), *Сасноўка* (Арш., Віц., Гл., Пол.), *Сасноўцы* (Верх., Шарк.), *Сасноўцы* (Паст.), *Саснягі* (Леп.), *Саснякі* (Тал.), *Сасняны* (Беш.); *Еліна* (Арш.), *Ельна* (Мёр.), *Ельня* (Бр.), *Ельнякі* (Паст.), *Харошая Ель* (Док.).

Яшчэ меншай частотнасцю вызначаюцца айконімы, суадносныя з назвамі іншых дрэў: асіна – *Асінаўка* (Арш., Беш. – 2, Бр., Віц. – 2, Гл., Док., Дубр., Сен. – 2, Уш., Шарк.); *Асінаўшчына* (Док.), *Асінгарадок* (Паст.), *Асіннікі* (Док., Паст., Рас.); лаза – *Лазовікі* (Гл., Паст., Шарк.), *Лазовы* (Верх.), *Лазоўка* (Бр., Сен., Уш., Шарк.). Тры айконімы, якія з’яўляюцца назвамі чатырох населеных пунктаў, маюць карань “клён”: *Клёнаўка* (Гар.), *Кляны* (Дубр., Шарк.), *Клянкі* (Тал.); два айконімы былі ўтвораны ад лексемы “гай”: *Гаёўка* (Мёр.), *Гай* (Верх.).

Літаратура

1. Жучкевич, В.А. Общая топонимика / В.А. Жучкевич. – Минск: Вышэйшая школа, 1980. – 284 с.
2. Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Віцебская вобласць: нарматыўны даведнік / [У.М. Генкін, І.Л. Капылоў, В.П. Лемцюгова]. – Мінск: Тэхналогія, 2009. – 668 с.